

הרב יואל פרידמן

הפטל - אילן או ירק לעניין ערלה וברכות

הקדמה

בהגדרות של האילן והירק כבר דנו במאמר 'הגדרת אילן וירק בהלכה' (התורה והארץ ג (תשנ"ז), עמ' 398-428); ודין הפטל נידון בהרחבה בכמה מאמרים בספר 'התורה והארץ' ה, אך מפני שנתגלו לנו דברים חדשים, אמרנו 'נשנה פרק זה'.¹ אלו נודעו לנו בעיקר בעקבות סקירתו המלומדת של ד"ר שמואל זילכה, שסוכמה על ידי אג' מרדכי שומרון.² נקדים ונאמר שלאור הדברים, להלכה ולמעשה יש לסווג את צמח הפטל בתור ירק, וכך כתב הראשון לציון הרה"ג מרדכי אליהו זצ"ל (במכתב). כן הסיקו מו"ר הרה"ג יעקב אריאל שליט"א והרב יהודה הלוי עמיחי, וכך כתבנו ב'הלכות הארץ' (הלכות ערלה, עמ' 43, סעי' יב). עם זאת ברצוננו לעיין בדין זה מכמה פנים.

א. מחלוקת הגאונים והרא"ש

הגאונים (מובאים בס' שבלי הלקט סי' קס)³ קבעו שאילן הוא צמח שיש לו גזע רב-שנתי, אך אם הצמח מתחדש מידי שנה מן השורשים ולא מן הגזע, אזי יש לסווגו בתור ירק. ייתכן שלרא"ש שיטה אחרת, וכך הוא כתב:
ובגמרא קאמר כל דבר שעושה פירות משנה לשנה, נקרא עץ, אבל כל דבר שצריך לזרעו כל שנה, נקרא פרי הארץ...

לדבריו גם אם ההתחדשות היא מן השורש, יש להחשיב את הצמח ירק, אם הוא רב-שנתי ואין צריך לזרעו כל שנה. בעלי התוספות⁴ דנו רבות בצמח הפטל ובשאר פירות יער שהיו מצויים בסביבתם, והם נחלקו האם יש לברך על פריים 'בורא פרי העץ' או 'בורא פרי האדמה', אך לא לגמרי ברור מהי המחלוקת ביניהם. לא ברור האם כולם דנו באותו מין או במינים שונים. ייתכן גם שהם נחלקו בהלכות ברכות בלבד,⁵ וייתכן

1. עי' במאמרו של הרב יהודה הלוי עמיחי, 'פטל אילן או ירק', התורה והארץ ה עמ' 149-155; בתגובתנו שם, עמ' 156-157, ובהערותיו של הרה"ג מאיר מאזוז, שם, עמ' 158.
2. מרדכי שומרון, 'פטל אוסנה ואכמניות - אילן או ירק: סקירה מקצועית', אמונת עתיד 97 (תשע"ג), עמ' 48-52.
3. עי' התורה והארץ ג, עמ' 401-402.
4. תוס', ברכות מ ע"א, ד"ה איתא.
5. מצד חשיבות הפרי.

שמחלוקתם נובעת מהבדלי ההגדרות של אילן וירק. מדברי הטור נראה כאפשרות האחרונה, ולדבריו מחלוקתם נובעת מן המחלוקת שבין הגאונים לרא"ש; וזו לשון הטור (או"ח סי' רג):

על פירות הארץ בפה"א וסימן לידע איזהו פרי עץ או פרי האדמה כל אילן שעושה פירות משנה לשנה נקרא פרי העץ אבל כל דבר שאין שרשיו נשארין בארץ וצריכין לזורעו בכל שנה נקרא פה"א: הילכך היה אומר ה"ר **יצחק** (ר"י הזקן) תותין הגדלין בסנה וכיוצא בהן מברכין עליהן בפה"ע שמין אילן הם. וה"ר **יוסף** כתב שיש לברך עליהן בפה"א לפי שמצא בתשובת הגאונים כל אילן שיבש בסיתוא וכלו גוזיה וטרפיה לגמרי והדר פארי משרשיו מברכין עליו בפה"א וא"א הרא"ש ז"ל היה נוהג כדברי ר"י (ר"י הזקן)...

הטור בפירוש תולה את מחלוקת בעלי התוספות בעניין ה'תותים' (פטל?) במחלוקת שבין הרא"ש והגאונים, ולדבריו ר"י הזקן והרא"ש סברו שיש לברך על ה'תותים' 'בורא פרי העץ', ואילו לדעת הגאונים יש לברך 'בורא פרי האדמה'. מזה יש להסיק שהם תיארו את ה'תותים' כצמח שמתחדש מן השורשים ולכן נחלקו בו הרא"ש והגאונים. השלחן ערוך והרמ"א (או"ח סי' רג סעי' ב-ג) פסקו במפורש כדעת הגאונים, ולכן הסיקו של'תותים' דין ירק, ויש לברך על פירותיו 'בורא פרי האדמה':

[ב] על התותים הגדלים בסנה, בפה"א. הגה: דלא מקרי עץ אלא שמוציא עליו מעצו, אבל מה שמוציא עליו משרשיו לא מקרי עץ, והני כיון דכלה עציו לגמרי בחורף והדר פרח משרשיו, מברכין עליו בפה"א. [ג] על המאוז"ש, בורא פרי האדמה.

בהמשך לדברי הרמ"א, כתב הט"ז (לשו"ע שם, ס"ק א) שמברכים 'בורא פרי האדמה' על התותים שגדלים על שיחים ביער. לעומת זאת, ה'חיי אדם' סבור שהפטל הוא עץ לכל דבר, וכך הוא מגיב לדברי הט"ז:

ומאלינעש ראיתי בעיני שהוא אילן ממש ומתקיים משנה לשנה, וכמדומה שגם 'ברומבר' מתקיים משנה לשנה, ולכן ראוי לברך על מאלינעס בפה"ע, והט"ז כתב בפה"א ומסתמא לא ראה גידולן.

ה'חיי אדם' טוען שאילו היה הט"ז רואה את גידול הפטל כמו עניו, בוודאי היה מסיק שהוא צמח המוגדר אילן, שהרי הוא מתקיים משנה לשנה. אך מסתבר שהט"ז ראה את הפטל, שכן אלו גדלים ביערות ובמקומות רבים באירופה, ואף על פי כן הוא סבר שיש לסווגו בתור ירק. הבעיה היא שבדרך כלל יש סבך של צמחי פטל שמצויים יחד, ומתוך הסבך קשה מאוד לזהות את דרך הגידול של הענף הבודד של הפטל. כאן המקום להזכיר שלפני שנים⁶ ערכנו סיור לבדיקת דרך גידולו של הפטל. התברר לנו אז שהפרי גדל על הענפים הדו-שנתיים, לאמור שבשנה הראשונה אין הענף או הנצר נותן פרי, ורק בשנה השנייה מתקבל היבול. לאחר נתינת הפרי, הענף או הנצר מתנוון, ואז ההתחדשות

6. ראה דו"ח של הסיוור הנ"ל ב'אמונת עתיר' שם, עמ' 146-148.

היא מן השורש. לאור הנ"ל רצינו להסיק שהצמח נחשב ירק. אך במקום אחד ראינו שלאחר קבלת הפרי, המגדל גוזם את הענף, ובשנה לאחר מכן ההתחדשות היא מן החלק שמעל האדמה. כיוון שראינו שלפעמים דרך הגידול היא מן השורש ולפעמים מן הגזע, נמנענו מלהכריע בשאלה, והשאירו את דין הפטל בספק. לאחר שנים שמענו את סקירתו של ד"ר שמואל זילכה, והתברר לנו שיש שני סוגים של צמח פטל: האחד נותן יכול פעם אחת בלבד על הענף הדו-שנתי ('פלוריקן') והסוג השני ('פרימוקן') נותן לפחות שני יבולים. יכול אחד - מיד בשנה הראשונה, ויכול שני בהמשך, מן הענפים הצדדיים. אך המכנה המשותף בין שני הזנים של הפטל שאין הנצר מתקיים יותר משנתיים. גם בזני ה'פרימוקן' - לאחר נתינת היכול השני מן הענף הצדדי, הנצר כולו מתנוון וכלה. בכל הזנים ההתחדשות היא בדרך כלל מן השורש ולפעמים מצוואר השורש. התברר שלפי הנראה, ראינו בסיור הראשון את אחד מזני ה'פרימוקן', שגזמו ממנו חלק מן הענף לאחר נתינת היכול, ובשנה לאחר מכן הצמח נתן פרי בענפים הצדדיים. מה שלא ידענו הוא שבכל מקרה כל הנצר כולו מתנוון. מזה למדתי שאמנם 'אינה דומה שמיעה לראייה', אך גם יש לדעת איך להסתכל וכיצד להבין את מה שרואים.

ב. תשובות האחרונים

גם הפוסקים האחרונים דנו על גידול הפטל⁷ וביניהם שני פוסקים ('דברי מלכיאל' ומהרש"ם) שתיארו היטב את גידול הפטל. שניהם דנו בזני פטל 'פלוריקן', שבהם היכול הוא על הענף הדו-שנתי, ולאחר נתינת היכול הנצר מתנוון וכלה מאליו.

1. בשו"ת 'דברי מלכיאל' (ח"ה סי' קמג) נכתבו שלוש סברות שתומכות בסיווג צמח הפטל לירק. ראשית הוא כותב שאנו פוסקים כדעת הגאונים, ולכן צמח שמתחדש מן השורשים הוא ירק. תשובתו השלישית היא, שאם נסווג את הצמח לאילן, נמצא שפירותיו אסורים עולמית - וזאת לא מצאנו, שכן איסור ערלה אינו אלא שלוש שנים בלבד. תשובתו השנייה היא שיש להחשיב את **מקום ההתחדשות**, ויש להבחין בין מקרה שהתחדשות היא מצוואר השורש לבין מקרה שההתחדשות היא מן השורשים (בתשובה זו נתמקד). וזו לשונו:

ועוד יש לומר דאף הסוברים שאם בשנה האחרת חוזר וצומח הקנה מן השורש מיקרי אילן - היינו רק כשכלה בחורף כל הקנה **ובאותו מקום עצמו חוזר וצומח** - לזה אמרין דהוי אילן משום דהוי כאילו אותו הקנה קיים כמה שנים. אבל בנד"ד שהקנה צומח מן השורש **במקום אחר** - הרי אין זה אותו הקנה כלל...

7. חלקם דנו על הגדרת הפטל לאור מה שכתב הרב בעל התניא (סדר ברכות הנהנין פ"ו אות ז; נדפס גם בשולחן ערוך הרב, או"ח ח"א כפר חב"ד: קה"ת, תשל"ח, עמ' קמז), ע"י למשל הרב יוסף זיו, 'בדין ערלה ובגדרי ברכה בפרי המאלינאס', ישורון ג (תשנ"ז), עמ' קנז-קס; ושם מאמרים נוספים, עמ' קנז-קעה.

ה'דברי מלכיאל' מסייג ומגביל את דעת הרא"ש. לדעתו רק כשהתחדשות היא מהמקום שבו צמח הנצר בראשונה (צוואר השורש), אזי יש לראות בהתחדשות המשך של הצימוח הראשון, להחשיב את הצמח רב-שנתי ולהגדירו אילן. אך בפטל ההתחדשות אינה מאותו המקום שבו צמח הנצר בראשונה. הפטל מתחדש מן השורשים, במרחק מה מן הצמח הראשון, ולכן אף לדעה זו אין לראות בכל הנצרים חלק מאותו צמח, אלא הנצר המתחדש הוא צמח בפני עצמו, וכיוון שאינו רב-שנתי, ממילא יש להחשיבו ירק. כאן ראוי לציין, לאור סקירתו של ד"ר שמואל זילכה, שאמנם בדרך כלל ההתחדשות היא מן השורש, אך יש מקרים שבהם הצמח מתחדש מצוואר השורש, ואז יש להחשיבו אילן.⁸ אמנם כאמור, נטייתו של שו"ת 'דברי מלכיאל' היא להחשיב את הפטל ירק משתי סיבות אחרות: א. קיימא לן כגאונים, שרק כשהתחדשות היא מן הגזע נחשב הצמח אילן. ב. לא מצאנו צמח שאסור עולמית, וכאמור, אם נחשיב את הצמח אילן - יהיה הוא אסור לעולם באיסור ערלה.⁹

2. שו"ת מהרש"ם דן אף הוא בדין הפטל, ובתחילה נוטה להחשיבו ירק, כי אין בצמח ענף שיכול להתקיים יותר משנתיים. הוא לומד קל וחומר ממה שכתב מהר"ם אלשיך לגבי החצילים (מובא בברכי יוסף ס' רצד), שכיוון שיכול הצמח מתמעט מידי שנה הן מבחינה כמותית והן מבחינה איכותית, לכן נחשב החציל ירק. בפטל לא רק שהיכול מתמעט אלא שהענף מתנוון וכלה לגמרי, ולכן וודאי שהוא נחשב ירק. בהמשך הוא מערער על קביעה זו משני צדדים, וכותב שיש לברך על הפטל 'בורא פרי העץ' - 'וכן המנהג'; וזו לשונו:

אבל יש לפקפק דהכא השרש על כל פנים נשאר קיים מה שאין כן בהבדאנגאן [חציל] ולכן מסתבר לברך עליהם בורא פרי העץ וכן המנהג. **שוב בדקתי בספרי הטבע בלשונם** וראיתי כתוב כי אילן פירות הימבערין (והוא בלשון פוליש מאלינע) בכל שנה עולין ענפים חדשים מן השרש **ורבים** מענפים הישנים מתייבשים והוא כמ"ש ר"מ אבל מלשון זה נראה **כי רק רבים** מענפים הישנים מתייבשים **ולא כולם**. והנלע"ד כתבתי.

לגבי טענתו השנייה - אמנם כך היה כתוב 'בספרי הטבע בלשונם' ובזמנם, אך כיום ידוע לנו שלא רק **רבים** מן הענפים כלים אלא **כולם**, ואין ענף שמתקיים יותר משנתיים. בטענתו הראשונה, הוא כותב סברה דומה לזו של שו"ת 'דברי מלכיאל' (לעיל), והוא מבחין בין החציל לבין הפטל. בשניהם הענף אינו מתקיים לאחר שנתיים או שלוש, אך בעוד שבחציל, הצמח כלה לגמרי, הפטל מתחדש לאחר שנתיים ושלוש, ולכן אין לראות בו צמח שכלה לגמרי. יש להדגיש ולהסביר שהמהרש"ם הסתפק ופקפק בהיתר הפטל, כי סבר שיתכן שיש לראות גם בהתחדשות שלאחר השנתיים חלק מאותו צמח, ולכן יש להחשיבו צמח רב-שנתי, וממילא ייחשב אילן. הדברים מוסברים לאור מה שכתבנו על

8. ובזה שונה הפטל מן הבננה, כי הבננה מתחדשת תמיד מפקעים שתחת לאדמה, לעומת זאת הפטל מתחדש לפעמים מצוואר השורש.

9. וכן פסק גם החזו"א, ערלה סי' יב ס"ק ג, ד"ה ונראה.

מתנוון. לכן מסתבר מאוד לפי דברי הרדב"ז, שכיוון שהפטל מסוגל לתת פרי תוך שנה אחת מהזריעה, יש להחשיבו ירק, אף שלפעמים יהיו עיכובים מחמת הקושי בהנבטה - וגם אז הוא ייתן פרי תוך שנה אחת מן ההנבטה.

סיכום

- א. להלכה ולמעשה יש להקל ולהחשיב את הפטל ירק, וזאת משתי סיבות שהן אחת: 1. בכל סוגי הפטל, הנצר או הענף לא יתקיים יותר משנתיים. 2. אנו פוסקים כגאונים, שכאשר ההתחדשות היא מן השורש, הצמח נחשב ירק, ולכן יש לראות בכל נצר צמח חדש שאינו מתקיים שלוש שנים.
- ב. מי שרוצה להחמיר, יעדיף את זני ה'פרימוקן', שכן הם נותנים את היבול הראשון תוך שנה אחת מן ההנבטה.

